

UOT 94 (479.24)**RUSİYA İŞĞALINDAN SONRA AZƏRBAYCAN KƏNDİNDƏ
RUSLARIN YERİ VƏ ROLU MƏSƏLƏLƏRİ****F.E.BAXŞƏLİYEV**
Bakı Dövlət Universiteti
bfazil4444@mail.ru

Məqalədə Şimali Azərbaycan kəndindəki rus kəndlilərin təsərrüfat fəaliyyətindən danışılır. Rəncbərlərin yaranması və təsərrüfatdakı dəyişikliklər nəticəsində bu kateqoriyanın formalaşması və onlardan hansı təsərrüfat sahələrində istifadə olunması məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Rus kəndlilərin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri məqalədə ayrıca araşdırılır.

Açar sözlər: rus, kənd, hüquq, kateqoriya, sənəd

Azərbaycan sahibkar kəndindən danışmışkən nəzərə almalıyıq ki, bu kateqoriyadan olan əhali sırasında qeyri millətlərin nümayəndələri də olmuşlar. Ləzgilər, avarlar, talışların və s. təsərrüfat fəaliyyəti, məişət şəraiti haqqında ilk mənbələrdə çoxlu məlumatlar verilir. Lakin biz tədqiqatımızda Azərbaycan sahibkar kəndinin sayca ən böyük etnik qrupu olan rus sahibkar kəndliləri haqqında qısaca da olsa bəzi mülahizələrimizi söyləmək istərdik.

Lap qədimdə Roma imperiyası vaxtında hakim xalqların hökuməti sərhədlər daxilində qeyri-əsas etnik qrupların yerdəyişməsinə təşkil etmişdilər. Bu siyasət Sasanilər dövləti, Ərəb xilafəti, Monqol imperiyası və digər dövlətlərin dövründə də baş verirdi. Min illər boyu fərqli dünya sivilizasiya formalarının toqquşma yeri və böyük dünya dövlətlərinin siyasətlərinin rəqabət meydanına çevrilmiş Qafqaz, eləcə də Azərbaycan imperiyaların siyasət poliqonu olmuşdur.

Azərbaycan torpaqları lap qədimdən Azərbaycan xalqının formalaşdığı və yaşadığı ərazi olsa da, burada digər xalqların və millətlərin nümayəndələri də yerli əhali ilə bərabər yaşamışdır. Bunların çoxu Azərbaycanı məskunlaşma yeri kimi öz istəyi ilə seçməmiş, əksər hallarda müxtəlif vaxtlarda Azərbaycanı öz ərazilərinə daxil etmiş bir neçə imperiyanın yeni yerlərdə özlərinə etnik dayaq yaratmaq siyasəti nəticəsində bura köçmüşlər. Belə imperiyalardan farslar qədim dövrdə və orta əsrlərdə, Rusiya isə yeni dövrdə Cənubi Qafqaz və ya Azərbaycanı bu siyasətin həyata keçirilməsi meydanına çevirmişdilər.

Ruslar hal-hazırda Azərbaycanda azərbaycanlı və ləzgilərdən sonra sayca

çox olan ikinci etnik qrup sayılır. Rusiya Federasiyasından kənarında yaşayan rusların sayına görə Azərbaycan rus diasporasının uğurlu fəaliyyət göstərdiyi öndə gedən ölkələr sırasındadır. Bütün məhdudiyyətlərinə baxmayaraq ruslar XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda məskunlaşdıqları vaxtdan bəri diyarın və dövlətin bütün həyat sahələrində mühüm və fəal rol oynamışdılar.

Vaxtı ilə rus kəndlilərinin və digər xristian elementlərinin Azərbaycana köçürülməsi rus və sovet tarixşünaslığında yalnız müsbət mənada qiymətləndirilirdi. Lakin müasir milli tarixşünaslıqda rusların Azərbaycana köçürülməsi məsələlərinə tamamilə yeni yanaşma və münasibət formalaşmış, köçürülmənin imperiya müstəmləkə siyasətinə xidmət etməsi, Rusiyanın yeni yerlərdə öz mövqelərinin möhkəmlənməsi məqsədilə həyata keçirilməsilə yanaşı, rus kəndlilərinin bütövlükdə rus dilli və digər xristian etiqadlı əhalinin Azərbaycanın həm iqtisadi – sosial həyatında, həm də mədəni sahədə oynadıqları roldan ətraflı və obyektiv şəkildə bəhs edilir.

Azərbaycan ərazisi XIX əsrin birinci yarısından tutduğu əlverişli strateji – coğrafi mövqeyinə görə Rusiyanın köçürmə siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsində xüsusi yerdə dayanırdı. Hələ 1920-ci ilə qədər burjuva-zadəgan mənşəli rus tarixçilərin və Qafqazın idarəçilik sistemində yüksək vəzifələr tutan məmurların əsər və yazılarında rusların regiona köçürülməsi prosesinin ayrı-ayrı aspektləri izah olunmuşdur. Bu növdən olan yazılarda əsasən Rusiya hökumətinin milli rayonlarda, eləcə də Azərbaycanda apardığı köçürmənin əsas məqsədlərindən yan keçilir və ümumiyyətlə, köçürmə ilə bağlı görülmüş tədbirlərə haqq qazandırılaraq, bu məsələlərin yalnız müsbət tərəf və nəticələri, xüsusilə qabardılırdı. Əslində bu fikirlərdə müəyyən həqiqət də olmuşdur. Yəqin belə demək hansısa sirin üstünü açmaq olmazdı ki, XIX əsrin ortaları və xüsusilə də ikinci yarısında Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının ayrı-ayrı sahələrində, o cümlədən pambıqçılıq, maldarlıq, atçılıq, kartof istehsalı, baytarlıq xidməti və digər sahələrdə köçürülmüş rus kəndlilərinin iştirakı və xidmətləri müəyyən əhəmiyyətə malik idi.

Bu gün özlərini vaxtı ilə imperiya adlandıran və ya ən azı öz sərhədlərinin artırılmasında maraqlı olmuş dövlətlərin qonşu dövlətlərin ərazilərini ələ keçirmək dövrü arxada qalmışdır. Lakin nə siyasətçilərin ambisiyaları, nə okeanın o tayından köhnə dünyada, xüsusilə də Rusiya ətrafında on illər ərzində formalaşmış geosiyasi vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişmək üçün edilən hərəkətlər əsrlər boyu özünə yurd yuva salmış insanların, hətta ən adi bir hüquqlarının pozulması üçün əsas ola bilməz. Bu istər rus olsun ya başqa bir millətin nümayəndəsi. Fərqi yoxdur, o ya Ukraynada yaşasın, ya Azərbaycanda, ya da başqa bir ölkədə.

Dəyişən dünya, beynəlxalq vəziyyət və dövlətlər arasındakı qüvvələr nisbətinin, demək olar, sabitləşməsi, əhalinin miqrasiya proseslərinin istiqamət və səbəblərini də dəyişmişdir. Bu sahədə hər hansı səhv addım, düşünülməmiş, yaxud süni yaradılmış naşı gedişlər nəinki bir regionu, həmçinin dünyanı ağılaşdırmaz fəlakətlərə gətirib çıxara bilər.

Rusların imperiya sərhədlərinin genişləndirməsi rusların yeni ərazilərdə məskunlaşdırılması dövrü indi çoxdan arxada qalsa da, lakin bu gün də həmin köçürülmələrin əks-sədası və ağırlı nəticələri özünü göstərir.

On illərlə Ukraynada və postsovet respublikalarda yaşamış rusların indi məktəb, dil və digər sosial status məsələləri ilə əlaqədar sıxışdırılması, çox hallarda onların öz daimi məskunlaşmış olduğu əraziləri tərk edərək yenidən Rusiya Federasiyasına üz tutması ilə nəticələnir.

Ukrayna hadisələri haqda ən müxtəlif səviyyələrdə və təşkilatlarda insan hüquqlarının qorunmasından danışıldığı halda on minlərlə günahsız insanların məcburi köçkünə çevrilmələri ən azı dözülməz haldır. Məhz Ukrayna hadisələrinin təsiri altında vaxtı ilə Azərbaycana köçürülmüş rusdilli əhalinin sonrakı aqibəti və digər məsələlər üzərində dayanmağı vacib bildik. Bu həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, həm dini, həm də irqi-etnik baxımdan tolerant ölkə kimi tanınan Azərbaycana vaxtilə köçürülmüş rusların həm o vaxtkı, həm də rusların sonrakı nəsillərinin indiki vəziyyəti heç də köçürülmə işlərinin aparıldığı milli rayonlarda Azərbaycandakı kimi olmamışdır və indi müqayisə edilə bilməz.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində iki dəfə Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranı ilə müharibələrdə qalib çıxan Rusiya əsrin ortalarında artıq həm Cənubi, həm də Şimali Qafqazın birləşdirilməsi işini başa çatdıraraq, öz ölkəsinin tarixində ərazilərinin genişləndirilməsi yolunda ən uğurlu addımlara nail olmuşdu. Yeni birləşdirilmiş ərazilərin iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsi, burada siyasi hakimiyyətin möhkəmlənməsi məsələlərinin həllini tələb edirdi. Bu istiqamətdə görülmüş işlərin sırasında ənənəvi köçürmə siyasətinin işə salınması özlüyündə bir neçə məqsədə xidmət edirdi. Rusiya yeni ərazilərdə ən çox müsəlman etiqadından olan xalqlara, o cümlədən Azərbaycan türklərinə etibar etməir və bu ərazilərdə, eləcə də bütün Qafqazda əhali arasında ayrı-seçkilik salır və “parçala, hökm sür!” kimi tarixi imperiya siyasətini həyata keçirirdi.

Köçürmə işinin əsas obyektləri olan, əslində siyasətçilərin əsl məqsədlərindən və köçürüləcəkləri yeni yerlərdə onların aqibətinin necə olacağını bilməyən rus dilli kəndlilər və digər xristian etiqadından olan insanlar yeni yerlərə köçürülmüşdülər. Həmin yerlərdə yerli əhali tərəfindən bir müddət yad insanlar kimi tanınmalarında onların sözsüz ki, heç bir günahları yox idi.

Rusiya hökumətinin müsəlman əhalisinə etibar etməmək siyasətinin ən zərərli nəticələrindən biri qonşu dövlətlərin ərazilərindən, o cümlədən Türkiyə və İrandan erməni millətindən olan kəndlilərin kütləvi şəkildə yeni yerlərə köçürülməsi oldu. Bir az keçmiş yeni yerlərə köçürülənlər arasında Rusiyanın müxtəlif quberniyalarından gətirilmiş on minlərlə rus kəndlilərinə, rus dilli sektant malakanlara da rast gəlinirdi.

1828-ci ildə Rusiya və Qacarlar İranı arasında imzalanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra rusların Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana gətirilməsi və məskunlaşdırılması bir neçə mərhələdən keçmişdir. 1832-ci ildə Rusiyanın daxili quberniyalarından burada ilk rus bidətçi kəndlilərinin gətirilməsi haqqında ilk qərarın verilməsinin ardınca (3, 52), Voronej, Tambov,

Samara və digər daxili quberniyalardan köçürülmüş rus kəndliləri Privolnı, Vel, Prişib, Nikolayevka, İvanovka və s. adlı yeni salınmış rus kəndlərinin sakinləri oldular (4, 53). Bəzi mənbələrdə ilk köç tarixinin 1833, 1834-cü il və hətta 1832-ci il olduğu göstərilir (5, 101-102). 1833-cü ildə Şamaxı, Şuşa və Lənkəran qəzalarında da ilk rus kəndlərinin salınmasına başlanılır.

Bir qədər keçmiş iri şəhərlər, o cümlədən Bakı yaxınlığında rusların ilk slobodaları salınır (6, 8). İlk vaxtlar köçürülmüş rusların böyük əksəriyyəti kənd yerlərində yerləşdirilirdi və bu insanların təsərrüfat fəaliyyəti üçün hər cür şərait yaradılırdı. Rusların köçürülməsi prosesi sonralar da, hətta XX əsrin birinci yarısında davam edirdi. Lakin fərq onda idi ki, yeni gələnlərin məşğuliyyət sahələri içərisində digər sahələr, o cümlədən sənaye istehsalının müxtəlif sahələrində iş tapmaq meyli güclənirdi.

1833-1834-cü illərdə Zəngəzur qəzasının Bazarçay deyilən ərazisində təxminən 40 malakan həyatını əhatə edən ilk rus kəndinin salınmasından danışılır (5, 104). Sonradan bu kəndin sakinlərinin bir hissəsi Cəbrayıl qəzasının Qarabulaq kəndinə köçürülür.

Köçürülənlər arasında ilk əvvəl məhkəmə–inzibati cəzaçəkmə nəticəsində təriqətçi və bidətçi – sektantlar olsa da sonrakı illərdə hökumət orqanları buraya rusdilli əhalinin gətirilməsini həyata keçirirlər (5, 75).

Sonrakı illərdə Azərbaycanda rus kəndlərinin salınması davam edirdi. 1854-cü ildə Cənubi Qafqaz diyarında köçkün rusların 56 kənddə yerləşdirilməsi və 3689 ailədən ibarət olması faktı göstərilmişdir (5, 115).

Cənubi Qafqaza, o cümlədən Şimali Azərbaycana rus kəndlilərinin köçürülməsi işində Rusiyada 1861-ci il kəndli islahatının keçirilməsindən sonra keyfiyyətə yeni mərhələ başlanır. XIX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə də sonlarında Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni kapitalist münasibətlərinin yaranması və genişlənməsi ilə əlaqədar köçürülmə rusların sayı xeyli artır.

1873-cü il məlumatlarına görə köçürülmüş rus kəndliləri yerli əhali ilə müqayisədə 2,1 faiz təşkil edirdi. Quberniyalar arasında rus kəndlilərinin ən çox yerləşdirilmə dərəcəsi (5,5 faiz) Tiflis quberniyasında qeydə alınmışdı. Sonrakı yerlərdə Bakı (3,4 faiz) və Yelizavetpol quberniyaları (1,5 faiz) gəlirdi (5, 58).

Rusların Cənubi Qafqaza və Şimali Azərbaycana köçürülmələri haqqında ən dəqiq məlumatlar 1886-cı il ailə siyahıyaalmalarının nəticələrini əks etdirən statistik məcmuədən əldə etmək olar. Bu mənbəyə əsasən ruslar Cənubi Qafqazın 4 091 min əhalisi arasında 104 919 nəfər və ya ümumi sayın 2,4 faizini təşkil edirdi. Bu siyahıda diqqəti cəlb edən cəhət indi rusların quberniyalar üzrə yerləşmə dərəcəsinə yeni fərqlərin yaranması idi. Belə ki, həmin vaxt ruslar Bakı quberniyasında əhalinin 6 faizini, Tiflis quberniyasında 4,2 faizini və Yelizavetpol quberniyasında isə 1,1 faizini təşkil edirdi.

Yenə bu mənbədən məlum olur ki, Cənubi Qafqazın 115 kəndində əhalinin ya yarından çoxu və ya ən az üçdə biri ruslardan ibarət olmuşdur (5, 59).

Beləliklə, aparılmış təhlillər əsasında müəyyən edilmişdir ki, rus kəndlə-

rinin ən çox məskunlaşdığı quberniyalar Bakı, Tiflis, Yelizavetpol, İrəvan olmuşdur. Ən az – 2 rus kəndi Kutais quberniyasında qeydə alınmışdır(5,62).

Bakı və Yelizavetpol quberniyalarına aid məlumatların müqayisə və təhlili əsasında müəyyən edilmişdir ki, Bakı quberniyasında yaşayan dövlət kəndlilərinin 424.644-nün 17675-i və ya 4,2 faizi, Yelizavetpol quberniyasındakı 350.918 dövlət kəndlisinin 7275 nəfəri və ya 2 faizi rus kəndliləri idi (1, 10).

Mənbələrin məlumatlarından birində deyildiyi kimi rusların Yelizavetpol quberniyasında məskunlaşdığı kəndlərdə onlar daha imtiyazlı vəziyyətdə olaraq yerli kəndlilərə verilən torpaq sahəsindən qat-qat çox - 60 desyatin torpaq payından istifadə edirdilər. Rusların köçürülməsi prosesində hər bir mərhələdə yeniliklər də baş verirdi. Bunlardan biri 1899-cu il aprelində hökumətin qəbul etdiyi qərarla bildirilirdi ki, Azərbaycanda köçkün rus kəndlilərinə pay torpaqları verilməsi yalnız o zaman həyata keçirilirdi ki, onlar rus mənşəli olsunlar (2, 322).

Rus kəndlilərinin sosial-iqtisadi və təsərrüfat həyatı haqqında XIX əsrin ortalarına qədər geniş məlumatlar olmasa da, artıq əsrin 60-70-ci illərində, rus kəndlilərinin torpaq quruluşu və təsərrüfat həyatı haqqında kifayət qədər geniş məlumatlara rast gəlmək olur. Hələ 1849-cu il 21 dekabr qanunu əsasında Cənubi Qafqaza köçürülmüş rus kəndli ailələrinin hər birinə 30-60 desyatin arası torpaq sahəsinin ayrılması nəzərdə tutulurdu (5, 64).

1852-ci ildə Cənubi Qafqaz Canişininin əmrilə köçürülmə rus kəndli ailələrinin hər birinə 60 desyatin torpaq sahəsi ayrılması nəzərdə tutulurdu və bu rəqəm həmin yerli kəndli ailəsinin rəsmi istifadəsində torpaq sahəsinin normasından 2 dəfə çox demək idi (5, 65). Lakin yerlərdə vəziyyət bəzən belə olurdu ki, köçürmə rus kəndlilərinin sayı o qədər çox olmadığı üçün onlara yerli idarəlik orqanları tərəfindən daha yüksək həddə torpaq sahələri də ayrılırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə M.F. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə. III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 295 s.
2. Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. т. III, Одесса: Техник, 1914, 182 с.
3. Алиева А. Русские в Азербайджане: без проблем, но с языком. Русская служба Би-би-си (27 июля 2007 г.). Архивировано из первоисточника. 2 марта 2012.
4. Баберовский Й. Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828 - 1914 гг. // Новая имперская истории постсоветского пространства. Центр исследований национализма и империи. Казань, 2004.
5. Исмаилзаде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье (30-е годы XIX- нач. XX вв.). М.: Наука, 1982, 311 с.
6. Русские // Отв. ред. В.А. Александров. И.В.Власова, Н.С.Полищук. М.: Наука, 2003.

МЕСТО И УЧАСТИЕ РУССКИХ КРЕСТЬЯН В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ДЕРЕВНЕ ПОСЛЕ РУССКОГО ЗАВОЕВАНИЯ

Ф.Э.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится, что одна из категорий крестьян в Северном Азербайджане составляли русские. Излагается процесс формирования этой категории после ряд изменений внутри хозяйства, увеличения их числа. Уделяется особое внимание на изучение хозяйственной деятельности. В статье указываются правила и формы управления этих крестьян.

Ключевые слова: русский, деревня, право, категория, документ

PLACE AND PARTICIPATION OF RUSSIAN PEASANTS IN AZERBAIJAN VILLAGE AFTER RUSSIAN CONQUEST

F.E.BAKSHALIYEV

SUMMARY

The article says that one of the categories of peasants in Northern Azerbaijan was Russians. The process of forming this category after a number of changes within the province, increasing their number is outlined. Special attention is paid to the study of domestic activities. The article specifies the rules and forms of management of these peasants.

Keywords: russian, village, right, category, document